

PROTEST PROTIV DIKTATURE I KONSTRUKCIJA KOLEKTIVNOG IDENTITETA

Protest Against Dictatorship and the Construction of Collective Identity

APSTRAKT: Protest protiv diktature, koji je pokrenut 3. aprila 2017. u gradovima i mestima širom Srbije, bio je kratkog veka i teško da je mogao da uspostavi organizovanu proizvodnju i instrumente distribucije značenja – to svakako ne znači da određeni procesi nisu pokrenuti i da kolektivni identitet nije bio „u izgradnji”. Glavni cilj ovog rada jeste da se rekonstruišu procesi identifikacije na delu u Protestu protiv diktature. Istraživanje se temelji na podacima koji su prikupljeni među učesnicima protesta u Beogradu, Nišu i Subotici u periodu od 13. aprila do 4. maja 2017. Dve pretpostavke – da je kolektivni identitet polje borbe, i da je identitetsko uobličavanje savremenih društvenih pokreta i protesta uslovljeno konstitucijom i principima kapitalističkog načina proizvodnje društva – postavile su temelj našoj analizi. Odlučili smo se za pristup u okviru kojeg se kolektivni identitet shvata kao „produkt” („sadržaj”) i proces („kontestacija”). U konceptualizaciji i operacionalizaciji smo se oslonili na postojeća istraživanja koja izdvajaju četiri elementa identiteta koja mogu biti merena: pogled na svet, zajedničke ciljeve, relacione procese, i ponašanja i norme. Kontestacija je ispitana s obzirom na stepen slaganja i neslaganja među učesnicima u okviru svakog od četiri elementa prethodne dimenzije.

KLJUČNE REČI: Protest protiv diktature, kolektivni identitet, proces, društveni pokreti, kapitalizam.

ABSTRACT: Protest against Dictatorship that started on April 3, 2017 in towns and cities across Serbia was too short-lived to establish organized production and instruments of distribution of meaning. This however doesn't imply that certain processes were not set in motion and that collective identity wasn't 'under construction'. The main aim of this paper is to reconstruct the identification patterns at work in Protest against Dictatorship. The study is based on data collected between 13th April and 4th May 2017 among participants of the protest in

---

1 ana.biresev@f.bg.ac.rs

three cities in Serbia – Belgrade, Nis and Subotica (n=175). Two presuppositions – that collective identity is the field of struggle, and that identity building processes in contemporary social movements are influenced by a constitution and principles of the capitalist mode of production of social life – provided a basis for our analysis. We opt for an approach that conceives the collective identity as a product („content”) and process („contestation”). To conceptualize and operationalize collective identity we rely on the existing studies that outline four elements of collective identity that can be measured: worldviews, shared goals, relational aspects, and behaviors and norms. The contention is captured considering the extent of agreement and disagreement among protesters around each of these four elements.

KEY WORDS: Protest against Dictatorship, collective identity, process, social movements, capitalism.

Protest protiv diktature koji je pokrenut 3. aprila 2017, trajao je nedovoljno dugo – svega mesec dana – da bi razvio stabilne obrasce identifikacije.² Okončao se ostavivši za sobom nekoliko grupa opredeljenih da se kreću različitim pravcima, s neizvesnim izgledima da će ikada vaskrsnuti, održati kontinuitet i eventualno prerasti u nešto veće i trajnije. Protest je bio bez lidera, prepoznatljivog jezgra s monopolom na donošenje odluka i ovlašćenog portparola, pa teško da je mogao da uspostavi organizovanu proizvodnju i instrumente distribucije značenja. Ipak, priča o kolektivnom identitetu u ovom slučaju nije bespredmetna. Opravdanja za to se mogu naći u teoriji i u praksi savremenih društvenih pokreta.

Teorija je već neko vreme opredeljena da identitet shvata ne samo kao „stvar” već i kao proces (Melucci, 1995), spremno uvažavajući nekonzistentnost i nedovršenost procesa identifikacije, bilo da razloge za to pronalazi u unutrašnjim okolnostima (heterogena socijalna baza, tenzije i konflikti među učesnicima) ili spoljnim strukturama (sistemska ograničenja, konstitucija kapitalističkog društva). S druge strane, u protestnim praksama je sve izraženiji trend odbacivanja konstrukcije identiteta „odozgo”, zbog čega su organizacione forme i taktike podređene artikulaciji „odozdo” i slede načela participativne demokratije, u čemu mnogi sve više prepoznaju hegemoniju „horizontalističkog etosa anarhističkih oblika kontestacije” (Taylor, 2017: 250). Navedene promene dodatno su pogurala pomeranje istraživačkog fokusa s „vezanosti za grupu”, na „značenja koje grupa ima za njene članove”, jer „[i]dentiteti ne mogu postojati bez značenja koje im pripisuju njeni članovi” (Abdelala et al, 2006: 701–702). Umesto da ovo shvatimo kao poziv za zamenu pozitivističke jednom interpretativnom pozicijom, odlučili smo se da dva stanovišta pomirimo kroz empirijski pristup u okviru kojeg se identiteti ne shvataju kao samo stabilni, ili samo fluidni, već se stepen njihove stabilnosti, odnosno fluidnosti tretira kao empirijsko pitanje. Utoliko predmet našeg istraživanja nije gotov proizvod zvani

2 Autorka zahvaljuje Veri Backović, Ireni Petrović i Mileni Toković na korisnim savetima i pomoći pri izradi teksta.

„kolektivni identitet”, već mogućnost njegove izgradnje na osnovu toga koliko su procesi identifikacije na delu kongruentni, odnosno koliko među učesnicima ima neslaganja i osporavanja. Postupak koji je primenjen u radu najbliže bi se mogao opisati kao „pravljenje snimaka identiteta dok se razvijaju, bivaju testirani, dok se konstruišu i rekonstruišu” (ibid: 700).

Razlog što se u analizi *Protesta protiv diktature* oslanjamo na teorije društvenih pokreta leži u činjenici da se mnoga pitanja koja je proizvela ova oblast istraživanja, u velikoj većini slučajeva, zapravo odnose na kolektivno delanje uopšte (Della Porta and Diani, 2006: 19). Osim toga, na pitanje – U kom pravcu biste voleli da se protest razvija? – 60.1% ispitanika iz našeg uzorka izabralo je odgovor „Da preraste u pokret”,³ zbog čega smo smatrali da vredi ispitati koliko je za tu ideju bilo osnova. Da bi se o *Protestu protiv diktature* govorilo kao o pokretu, mora se utvrditi da je on uspeo da razvije mehanizme na kojima počiva angažovanost u jednom pokretu: (p)održavanje konfliktnog odnosa u odnosu na jasno definisanog neprijatelja, povezanost u guste neformalne mreže i deljenje specifičnog kolektivnog identiteta. Pritom se može reći da se dinamika identiteta pokreta ostvarila „u meri u kojoj se grupe i/ili pojedinci osećaju delom kolektiva, pokrenutog da podrži društvenu promenu ili da joj se suprotstavi; ukoliko identifikuju zajedničke elemente u njihovim prošlim, sadašnjim i budućim iskustvima; i ukoliko se drugi društveni i politički akteri smatraju odgovornima za stanje koje je predmet preispitivanja” (Della Porta and Diani, 2006: 24) – što će biti predmet dalje analize i razmotreno u zaključnom delu.

Identitet kao proces i polje borbe

Pri proučavanju društvenih pokreta i protesta nemoguće je zaobići temu identiteta, čak i onda kada imamo posla s „paradoksalnim protividentitetskim kolektivnim identitetom” (Fominaya, 2015), prisutnim u mnogim protestnim dešavanjima od 2010, poput onih koje je proizveo španski pokret 15-M. „Konstruisanje identiteta je suštinska komponenta kolektivnog delanja. Ono akterima koji su uključeni u konflikt omogućuje da sebe vide kao ljude povezane interesima, vrednostima, zajedničkim istorijama – ili pak podeljene tim istim faktorima” (Della Porta and Diani, 2006: 113). Danas se nastojanju da se za svaki događaj, protest, ili društveni pokret, iznađe odgovarajući identitet koji bi obezbedio široko poistovećivanje učesnika s njim i učinio ga prepoznatljivim u očima onih van njega, pristupa uz mnogo veće uvažavanje dinamike samog događaja, odnosno pokreta koji se razvija na temelju sleda događaja. S obzirom na to, kolektivni identitet se više ne konceptualizuje toliko kao *proizvod*, prigodni amblem kreiran unapred i obično u manjem krugu ljudi kako bi sve, one iznutra i izvana, asocioirao na neke zajedničke attribute, srodna načela, ciljeve, strateške i organizacione preferencije, pružajući prvima temelj za čvršću integraciju a drugima jasan antagonizujući princip. On se sada pre shvata kao „proces koji ishodi iz sličnih iskustava, solidarnosti i značenja proizvedenog kroz recipročnu

3 Preostali odgovori bili su: „Da ostane isti” – 33.9%, i „Da iz njega nastana nova politička stranka” – 6.0%.

interakciju među aktivistima” (Fominaya, 2015: 65, istakla A. B). Stanovište procesualnosti podrazumeva pretpostavku da postoji konstantno redefinisavanje identiteta, što se delom pripisuje odnosu s okruženjem, ali se najčešće vidi kao posledica potrebe da se ublaže postojeće tenzije unutar pokreta. Ovo upućuje na činjenicu da je potraga za identitetom sve samo ne mirna plovidba. Kolektivni identitet je predmet pregovaranja, utakmice između više njegovih verzija ili nastojanja da se pomire pojedinačni i grupni identiteti, odnosno da se udovolji višestrukim identitetima.⁴

„Strogi” pristup (Saunders, 2015: 90) u shvatanju kolektivnog identiteta kao procesa, pod snažnim je uticajem definicije koju je dao Alberto Melucci (Albero Melucci). Prema Meluccijevom shvatanju, kolektivni identitet kao proces podrazumeva kognitivnu komponentu koja se odnosi na određenje ciljeva, sredstava i polja delovanja – oni se formulišu kroz zajednički jezik i bivaju usvojeni kroz rituale, prakse i kulturne artefakte; drugi element čine mreže aktivnih odnosa među učesnicima koje obuhvataju oblike organizacije, modele predvodništva, kanale i sredstva komunikacije; i poslednje, tu je emotivno investiranje u grupu, pokret, i sve što oni predstavljaju (Melucci, 1995: 44–45). Vidimo da se, dakle, apostrofira značaj emotivne veze među učesnicima i zajedničkih praksi i rituala.

Kler Saunders (Clare Saunders) koja prihvata perspektivu procesualnosti, odbacuje ovakvo restriktivno određenje uz obrazloženje da navedene dimenzije nikada ne mogu biti podjednako zastupljene duž čitavog pokreta. Takve definicije su, primećuje Saunders, primenjive na nivou grupa ali ne i na nivou masovnih protesta i pokreta, za koje se, ukoliko bismo sledili strogi pristup, uopšte ne bi moglo reći da imaju kolektivni identitet. Nakon što je proučavala učesnike marša posvećenog borbi protiv klimatskih promena u Londonu 2009, ona je zaključila da je „moguće razumeti vezu među aktivistima borbe protiv klimatskih promena kao ‘zamišljenu zajednicu’ [...] uprkos tome što nikada nisu imali intenzivnu interakciju, aktivisti borbe protiv klimatskih promena i dalje mogu da se identifikuju jedni s drugima, a i to je nešto”. Ovo upućuje na kombinovanje dva gledišta – prvog prema kojem je identitet produkt i drugog koje ga shvata kao proces – budući da je, kako autorka predlaže, u slučaju protesta i pokreta većih razmera sasvim razložno pristupiti identitetu tako što ćemo „procenjivati *stepen* u kojem aktivisti izvan jedne uže grupe imaju iste ciljeve i/ili osećaj jedinstva” (Saunders, 2015: 91, prvi kurziv A. B, drugi u originalu). Dakle, umesto da se ideja kolektivnog identiteta odbaci usled izostanka „strogog” procesa, razmatra se u kojoj meri je „identitet na delu prihvaćen, osporen i/ili zamišljen” (*ibid.*: 91), i upravo to je logika koju ćemo slediti u našoj analizi *Protesta protiv diktature*.⁵

4 Kler Saunders smatra da je potrebno tretirati kolektivni identitet i kao produkt i kao proces, naročito u slučaju masovnih uličnih protesta. Prema raširenom mišljenju, čak i kod fluidnih i privremenih identiteta, uvek postoji nešto supstantivno, smatra Saunders. Za pomenutu autorku, bilo bi nemoguće zamisliti kolektivno delanje bez postojanja nekakvih zajedničkih interesa, kao što, s druge strane, ljudi izlaze na ulicu upravo zbog određenog procesa i interakcije s drugima (Saunders, 2015: 89–90).

5 Kolektivni identitet je jednako analitičko oruđe koliko i „stvar” koju treba proučiti (Melucci, 1995: 46).

Pomenuti pristup koji u fokus postavlja proces izgradnje identiteta sadrži dve ideje koje postavljaju temelje našem proučavanju *Protesta protiv diktature*. Obe predstavljaju modifikacije iznetih pretpostavki i njihovo neznatno zaoštavanje. Prva se odnosi na stav da pokreti, svi događaji iz kojih se oni rađaju ili koji su plod njihovog delovanja, jesu arene, polja borbe u kojima je kolektivni identitet jedan od uloga. Mišljenja da se pokreti koji nemaju homogenu bazu, u kojima postoji neslaganje oko ciljeva i strategije, koji sintetišu različite ideološke i političke tendencije, i ne uspevaju da se konsoliduju u identitetskom smislu, zapravo ne mogu nazvati pokretima, ignoriše istorijsko iskustvo. „Komunikacija i saradnja, jedinstveno razumevanje toga ko smo „mi” a ko su „oni”, kompatibilne strategije i analize jesu sve *postignuća* zajedničke borbe: oni joj ne prethode već su nerazdvojni deo preobražaja kroz koji ljudi prolaze u pokretu (Cox and Nilsen, 2014: 173, kurziv u originalu). Postojanje tenzija unutar pokreta najčešće se pripisuje činjenici da su na delu različiti obrasci identifikacije i da su „motivacije i očekivanja koji su u pozadini učestvovanja pojedinaca u društvenim pokretima u stvari mnogo bogatije i raznovrsnije nego što bi to javne predstave o tim pokretima, ili one koje stvaraju lideri, sugerisale. Kada se uključuju u život pokreta, ljudi često traže odgovore na specifične aspiracije i brige” (Della Porta and Diani, 2006: 98). Ukoliko nema leaderskih figura ili prepoznatljivog nosećeg jezgra, kao u slučaju mnogih pokreta koji su se pojavili od 2010, formiranje koherentnog kolektivnog identiteta je posebno složen zadatak budući da artikulacija identiteta u tom slučaju zavisi od stepena u kojem putanje i iskustva učesnika korespondiraju. *Protest protiv diktature* je po organizaciji i strukturi zaličio na 2010+ pokrete, zbog čega je problematizacija identiteta iz perspektive učesnika dobila poseban značaj.

Druga pretpostavka tiče se načina na koji je konstitucija današnjeg kapitalističkog društva uticala na identifikacijske procese u savremenim pokretima. Kod talasa pokreta od 2010, naročito onih koji su bili predstavljeni kao antisistemski ili su nastupali u ime borbe protiv mera štednje,⁶ građenje identiteta je prestalo da bude samo stvar pregovaranja i postalo je više praksa kolektivnog *otkrivanja* zajedničkih svojstava ili sličnih sklonosti, zabašurenih sistematskim i manje sistematskim, suptilnijim i očiglednijim intervencijama kapitalističkog zakonodavstva i kulture. Ovo je mnogim pokretima donelo transformaciju koja je bila najvidnija na planu organizacije, a koja se ispoljila kroz odbacivanje leaderske strukture i prihvatanje principa horizontalnosti, te participativne demokratije – jer trebalo je nove identitete graditi odozdo i dobrano ih utemeljiti u stvarnosti i životnim iskustvima što većeg broja

6 Della Porta pokrete koji su se pojavili od 2010. tretira kao pokrete protiv mera štednje (Della Porta, 2015), dok Kastels (Castells, 2015) naginje široj kvalifikaciji kojom bi pored pokreta u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama bili obuhvaćeni i protesti u Egiptu i Tunisu, za šta osnovu pronalazi u ulozi koju su u mobilizaciji učesnika odigrale društvene mreže. Ovi autori se ipak slažu oko toga da su ti protesti predstavljali novinu u odnosu na ranije protestne pokrete, koja se pre svega ogleda u naginjanju modelima deliberativne i participativne demokratije. Prema njihovom mišljenju, svi ovi pokreti su nastali kao odraz krize legitimacije, koja je sama posledica strukturne krize u neoliberalnim demokratijama, zbog čega je odbacivanje predstavničkih institucija, i ideje reprezentacije kao takve, bilo više nego logičan ishod (Gillan, 2017: 273).

ljudi, onih koji su zaposeli ulice i trgove, ali i šire, dakle kao „endogene (a ne egzogene) demokratskom procesu (Della Porta, 164)” – što je nužno otvorilo i razgranalo proces identifikacije, čineći ga vrlo nepredvidljivim. Za novo organizaciono načelo, koje je dobilo svoje prepoznatljivo obličje u kampovima i mrežastim strukturama, Della Porta smatra da se ono može posmatrati kao adaptacija u odnosu na fragmentiranu socijalnu bazu, koja je produkt neoliberalnog ustrojstva.⁷ Osim što su u današnje neoliberalno doba nesigurnost, nedostatak vremena i resursa udaljili ljude od tradicionalnih oblika udruživanja i angažovanja, tu je i „kulturni razvitak ka likvidnim društvima [koji] uvećava preferencije građana ka fluidnijim i manje strukturisanim formama mobilizacije” (Della Porta, 2015: 158). Prema određenim mišljenjima, u društvima koja su više fragmentirana, izdiferencirana i pluralna, značaj stabilnih, monolitnih identiteta kopni (Della Porta, 2015), što zahteva prilagođavanje organizacionih formata u pravcu „izumevanja organizacionih repertoara koji su u saglasnosti s višim stepenom subjektivnosti i individualizma” (Della Porta, 2015: 163). Kampovi, koji su svoje začetke imali u pokretima Srednje i Južne Amerike tokom 1990-tih, idejno se pripremali kroz socijalne forume *Global Justice Movement-a*, a do punog izražaja došli na trgovima Tahrir u Kairu, Puerta del Sol u Madridu, Plaça de Catalunya u Barseloni, Syntagma u Atini, kao i u njujorškom Zuccotti parku, prate upravo ovu agregativnu logiku otvarajući prostor za neposrednu participaciju pojedinaca (Juris u Della Porta, 2015: 187). Različite verzije te nove organizacije različito su se odrazile na konstituciju kolektivnog identiteta – tamo gde je prevagnuo strateški pristup, gde je kolektivno delanje počivalo na nizu odluka koje su donošene konsenzualnim putem, uvek uz prethodnu otvorenu i argumentovanu raspravu (slučaj Tahrir), identitet se uobličavao kroz razvijanje kognitivne dimenzije, dok je u slučaju kampova koji su bili prefigurativni i funkcionisali kao eksperiment iz alternativne politike (primer *Occupy Wall Street*), afektivna komponentna bila izraženija. Sadržinski, svi ovi pokreti ispoljili su određene sličnosti kada je reč o procesu identifikacije: aktivisti su sebe najčešće predstavljali vrlo široko – kao građane, osobe ili „onih 99%”; kritičko težište činila je osuda neoliberalizma i degeneracije demokratije; svest o tome da je nacija primarni okvir rešavanja problema, ali da oni imaju globalne korene, uticala je na prožimanje kosmopolitskog stanovišta i „inkluzivnog nacionalizma”, u sklopu kojeg je nacija shvatana kao zajednica solidarnosti; ideje solidarnosti i javnog dobra suprotstavljene su individualizmu, kao neposrednoj posledici neoliberalnog trenda u razvoju kapitalizma (Della Porta et al, 2017: 26–27).

Sami pojedinci se okupljaju i pristupaju pokretu vođeni interesima, osećanjima (besa, frustriranosti, nepravde, beznada, itd) ili opštijim moralnim

7 Veza između neoliberalne restrukturacije društva i načina mobilizacije i organizovanja dovedena je do krajnosti u Argentini – u ovoj zemlji su vojna hunta (1976–82), a onda i neoliberalno prilagođavanje aktivno dezorganizovali institucije radničke klase, zbog čega je „dezorganizacija” proizvedena u zvaničnu organizacionu taktiku društvenog pokreta, čije je formiranje započeto sredinom 1990-tih nizom spontanih mobilizacija, a kulminiralo pobunom 2001; „dezorganizacija” je bila vrsta ‘oružja slabih’, koja je od nesrećnih okolnosti napravila prednost, i koja je, paradoksalno, funkcionisala kao taktika za organizovanje pokreta dok su se oni suočavali s reorganizacijom kapitalističke države nakon pobune” (Schaumburg, 2013: 379).

načelima, što sve ulazi u jednačinu procesa identifikacije. Horizontalne mreže, na Internetu i u urbanom prostoru, daju podstrek stvaranju osećaja zajedništva, ali to još uvek nije zajednica koja podrazumeva postojanje krovne vrednosti i jedinstvenog cilja – to je nešto na čemu se neprestano radi, ne nužno i postiže (Castells, 2015: 253). Da bi osigurao konvergiranje pojedinačnih motivacija i očekivanja, svaki pokret razvija mehanizme koji treba da podstaknu pretakanje individualnih u kolektivni identitet i njegovu konsolidaciju: najpre je tu konstruisanje neprijateljske figure i povlačenje granica prema onima koji ne pripadaju jednom „mi” – neprijatelj se nekad nameće sam po sebi budući da protest ima vrlo konkretan povod i očiglednog ‘krivca’, dok je u drugim slučajevima neophodno uložiti kolektivni napor da se on identifikuje; drugi je uspostavljanje mreža odnosa poverenja među učesnicima, koje olakšavaju razmenu informacija, koordiniranje i sprovođenje akcija nadomeštajući eventualni nedostatak organizacionih resursa, i jačaju osećaj solidarnosti obezbeđujući sistem podrške u situacijama kada je ona potrebna – ova svojstva su istaknutija kada pokret izrasta iz već strukturisane grupacije, potkulture ili nastaje kroz delovanje ljudi povezanih prostornom bliskošću (na radnom mestu ili u okviru susedskih grupa, na primer), ali se osećaji poverenja i privrženost mogu razviti i posredstvom različitih medija; i poslednje, postoji težnja da se obezbedi prostorni i vremenski kontinuitet organizovanjem protestnih dešavanja ili drugih aktivnosti pri čemu kolektivni identitet služi kao supstrat koje treba sve da ih objedini i dâ im jedinstveno značenje (Della Porta and Diani, 2006: 93–95).

Ustanovljavanje distinkcije „mi” – „oni”, smatra se posebno važnim u procesu uobličavanja kolektivnog identiteta. Na tome počivaju i glavne komponente identiteta: granica koja razdvaja nas od njih, skup odnosa koji se uspostavljaju unutar granice, skup odnosa s onu stranu granice, i opšte prepoznavanje i prihvatanje značaja i značenja date granice i datih odnosa (Tilly and Tarrow, 2015: 107). Granice mogu da budu ustanovljene i ranije, a da ih pokret samo naglasi i politizuje, kao što mogu da se formiraju u toku same akcije. U slučaju savremenih društava, u kojima su mnogi kanali udruživanja i organizovanja zaprečeni, ili kompromitovani, pa samim tim i komunikacija ograničena, pokreti i protestna okupljanja sve više postaju mesta na kojima se konstituišu kolektivni akteri i generišu, odnosno otkrivaju linije podele. Često, uglavnom kod pokreta koji su autonomistički i pridržavaju se principa horizontalnosti i otvorenosti, određujuća svojstva identiteta nisu upravljena toliko ka tome ko su ti demonstranti, već ka tome ko oni nisu ili s kim ne žele da budu povezani. „Drugim rečima, njihov identitet se potvrđuje u terminima negacije, pre nego u terminima afirmacije” (Fominaya, 2015: 66). *Protest protiv diktature* bi se mogao svrstati u ovu grupu, s tim što je njegova ideološka i programska podloga bila daleko slabije razrađena u odnosu na skorašnje protestne pokrete koji su, poput autonomističkih, suprotstavljeni institucionalizovanoj levici i opredeljeni za potpuno drugačiju koncepciju politike, odbili svaku vrstu etiketiranja i smeštanja u kategorije (*Indignados*), ili su doneli stratešku odluku da izbegnu usko identitetsko profilisanje u ime veće inkluzivnosti (*Occupy* i 99%).

Konceptualizacija, operacionalizacija i analiza

Dosadašnja istraživanja društvenih pokreta i kolektivnog identiteta uglavnom su se oslanjala na istorijski ili etnografski pristup, ali to ne znači da u tom tipu studija kvantitativni metod nema svoje mesto. Istraživački instrument može biti naročito koristan u obradi identiteta koji nemaju očigledna biološka ili kulturna obeležja, kao i u pripremi dubinskog kvalitativnog rada (Saunders, 2015: 86). Širi obuhvat ispitanika koji donosi kvantitativno izučavanje masovnih protesta, daje mogućnost uopštavanja, ali njegova primena neminovno pokazuje nekoherentnost, meandriranja, pa i kontradikcije procesa identifikacije budući da uz sličnosti, otkriva i neslaganja. Kler Saunders je analizirala stepen identifikacije među učesnicima dva protestna marša posvećena borbi protiv klimatskih promena, održana u Londonu 2009. i 2010, ispitujući stepen poklapanja motivacija, ciljeva i uverenja protestanata. U konceptualizaciji se poslužila ranijim istraživanjima u kojima je identitet obuhvaćen kao produkt (razložen na norme i ponašanja, kognitivne modele/pogled na svet, relacione procese i zajedničke ciljeve), i kao proces, tj. kroz osporavanje u okviru stavki prethodne dimenzije. Donekle sledeći Saunders, operacionalizovali smo navedene dimenzije u meri u kojoj je to u slučaju *Protesta protiv diktature* imalo smisla – londonski protesti su ipak imali solidniju simboličku podlogu i, ma koliko da su se ispoljile razlike među učesnicima, postojao je jedan zajednički, jasniji i sadržajniji „zeleni” okvir, dok kod *Protesta protiv diktature* to nije bio slučaj.

Tokom *Protesta protiv diktature* anketirano je 175 učesnika – 112 u Beogradu, 53 u Nišu i 10 u Subotici.⁸ Odlučili smo da pogled na svet, tj. specifičan način interpretacije socioekonomskih i političkih uslova, predstavimo odgovorima na pitanje otvorenog tipa: „Šta je prema Vašem mišljenju danas najveći problem u Srbiji?” Zajednički ciljevi ispitani su preko pitanja „Zbog čega ste se Vi priključili protestima, šta su za Vas najvažniji razlozi? – među ponuđenim odgovorima bilo je moguće izabrati do tri odgovora. Relacione procese smo rekonstruisali na osnovu tri otvorena pitanja: „Šta mislite da Vam je zajedničko, tj. da Vas ujedinjuje sa ostalim učesnicima protesta?”, „U protestu učestvuju različiti pojedinci ili grupe, da li Vam neka grupa/osoba posebno smeta tj. ne slažete se sa njenim stavovima, toliko da biste napustili protest ukoliko bi ta grupa preuzela organizaciju?, i „Ako da, koja je to grupa/pojedinac? Norme su, kao i kod Saundersove, ograničene na norme koje usmeravaju protestne navike. Ova autorka je ispitivala učešće na drugim ekološkim protestima kako bi nešto zaključila o stepenu prihvatanja određenih normi, ali i o mogućnostima „stvaranja ritualnih lanaca interakcije” (Collins u: Saunders, 2015: 102). Podaci o participaciji koje smo dobili našim

8 U uzorku je bilo 42,3% žena i 57,7% muškaraca; 54,2% ispitanika rođeno je u periodu 1990–1999, 15,0% u razdoblju 1980–1989, 9% u period 1970–1979, 6,6% u periodu 1960–1969, 7,2% u periodu 1950–1959, 7,8% u periodu 1940–1949, i 0,6% tridesetih prošlog veka; najviše je bilo studenata u učenika – 37,6%, penzionera – 12,7% i drugih neaktivnih lica – 12,7%, formalno zaposlenih na neodređeno – 11,0%, neformalno zaposlenih – 9,2%, formalno zaposlenih na određeno vreme – 6,4%, neformalno samozaposlenih – 6,4%, registrovanih samozaposlenih ili preduzetnika – 3,5%, domaćica – 0,6%.

istraživanjem nisu mogli da posluže toj svrsi budući da nije bilo moguće utvrditi da li određeni vid angažovanja korespondira s protestom kakav je *Protiv diktature*, koji je, kako smo utvrdili, bio „u izgradnji”, ali pretpostavimo da odgovori na pitanje „Koliko puta ste do sada prisustvovali protestima?” govore nešto o protestnom ponašanju. Osporavanje je mereno stepenom slaganja, odnosno neslaganja među demonstrantima oko navedenih pitanja.⁹

Savremeni pokreti u svetu, naročito oni koji su se pojavili nakon 2008, bili su odraz dvojne krize – ekonomske i krize legitimacije, tj. krize odgovornosti (Della Porta et al, 2017). Druga je mahom bila proizvedena načinom na koji su domaći političari na vlasti pristupili rešavanju ekonomske krize, što je u većini slučajeva podrazumevalo prihvatanje neoliberalnih modela prevazilaženja krize, skrojenih u međunarodnim institucijama. U osnovi povezane, navedene krize su uslovile da unutar skorašnjih pokreta politika i ekonomija dobiju podjednaku važnost – mere štednje i njihove socijalne posledice jednako i naporedo su problematizovane kao i „kvarenje” demokratije. Premda je *Protest protiv diktature* samim svojim nazivom sugerisao da bi kritika vladavinskog odnosa i njegovih protagonista mogla biti identitetsko težište protesta, odgovori učesnika (Tabela 1) ukazuju na to da se najveći značaj pridaje ekonomskim pitanjima – isticani su loš standard, siromaštvo i nezaposlenost.¹⁰ Korupcija s 17,5% stoji rame uz rame s materijalnom deprivacijom i visokom nezaposlenošću. Ispitanici koji su demokratski deficit izdvojili kao najveći problem današnje Srbije (13,9%), svoju kritiku „tanane” demokratije u Srbiji iskazuju kao načelnu, ne vezujući negativne pojave i loše prakse za konkretne političke opcije i aktere – naznačeni su odsustvo vladavine prava, loš rad institucija, partokratija. Uskraćivanje ili ograničavanje određenih sloboda takođe bi se moglo podvesti pod „demokratski deficit”, ali su odgovori u kojima su apostrofirani odsustvo medijske slobode i cenzura (6,6%), verovatnije isprovocirani držanjem medija pre, tokom i posle predsedničkih izbora, nego što je reč o ukazivanju na temeljno odsustvo demokratskih prava i sloboda. Iz istog razloga smo i „diktaturu” tretirali samostalno budući da se nije

9 Saunders pogled na svet izvodi na osnovu otvorenih pitanja „Prema Vašem mišljenju, koga ili šta treba kriviti za klimatske promene?” i „Šta treba preduzeti da bi se sprečile klimatske promene?”; za zajedničke ciljeve je pitanje bilo „Molimo Vas da nam kažete zašto ste učestvovali u protestu” i data je skala koja meri stepen slaganja s nabrojanim ciljevima protesta; relacioni aspekt je pokriven skalom za pitanje „U kom stepenu se identifikujete sa... drugim ljudima prisutnim na protestu ili s bilo kojom organizacijom koja nastupa na protestu?”; ponašanja nisu obuhvaćena istraživanjem, ali je to na neki način kompenzovano pitanjem o učešću na drugim dešavanjima posvećenim klimatskim promenama i zaštiti životne sredine, dakle protestnim ponašanjima koja otkrivaju privrženost normama; osporavanje je analizirano iz perspektive stepena slaganja, odnosno neslaganja oko pomenutih pitanja.

10 Među ispitanicima koji su izdvojili ekonomske probleme kao najvažnije prednjače oni koji su rođeni devedesetih (42,3%), a ako bismo njima pridodali onih 19,2% rođenih u osamdesetim koji takođe privileguju ekonomiju, mogli bismo reći da su mladi većim delom zaslužni za to što se pitanje standarda našlo na vrhu liste. Od onih koji su dali prednost ekonomiji najviše je studenata/učenika (26,9%) i neformalno zaposlenih kod poslodavca (23,1%), dok penzionera ima 19,2%, drugih neaktivnih lica 11,5%, formalno zaposlenih kod poslodavca na neodređeno 7,7% i na određeno 3,8%, neformalno samozaposlenih 3,8% i registrovanih samozaposlenih 3,8%.

radilo o osporavanju diktature kao takve, već konkretnog „diktatora” ili ljudi na vlasti koji podržavaju i održavaju njegovu vladavinu – diktaturu, Vučića, vlast ili vladu pomenulo je 13,3% ispitanika. U dva tipa odgovora odgovornost za stanje u društvu je prebačena na one koji svoje biračko pravo ne koriste kako treba ili ga uopšte ne koriste – tako su, s jedne strane, kao problem prepoznati neprosvećenost, neobaveštenost i neobrazovanost naroda, te odsustvo političke kulture (12%), a s druge, apatija, pasivnost i apstinencija (9%). S obzirom na to da ispitanici za koje je problematičan „sistem” (7,2%) nisu specifikovali svoj odgovor, možemo samo nagađati da li oni smatraju da je čitav princip proizvodnje društva pogrešan ili konstatuju da se disfunkcionalnost sistema očituje na više ravni – privredi, politici i raznim vidovima simboličke proizvodnje. Podatak o 2,4% ispitanika koji smatraju da je odliv mozgova najveći problem, u slučaju protesta čiji dobar deo učesnika spada u kategoriju „mladih” (15–35 godina, oko 2/3 našeg uzorka), govori o tome da objektivno sagledavanje problema nije ustuknulo pred užegrupnom perspektivom.

Tabela 1. Najveći problem u Srbiji danas – u %

Ekonomski problemi	17,5
Korupcija	17,5
Demokratski deficit	13,9
Diktatorska vlast	13,3
Nedostatak svesti i političke kulture	12,0
Apatija i pasivnost	9,0
Sistem	7,2
Nesloboda medija	6,6
Odliv mozgova	2,4
Ostalo	0,6

Pitanje kojim se od učesnika protesta tražilo da se izjasne o tome šta je najveći problem u društvu Srbije danas, nateralo ih je da se pokažu u ulozi analitičara i identifikuju problem koji pogađa najveći broj ljudi. Izdvajanje nečega kao „problema” na nivou društva istovremeno bi se moglo shvatiti i kao davanje legitimiteta datom problemu kao „problem”, pri čemu je, shodno tome, predstavljene podatke moguće tumačiti i kao meru, odnosno kao procenu mobilizatorskog potencijala datih „problema”. Dijagnoza stanja u društvu koju daju naši „sociolozi-laici”, iako ne otkriva u potpunosti njihov „pogled na svet”, kazuje nešto o tome šta oni privileguju kao izvor problema – ekonomija ili politika, kao i o nivou opštosti njihove kritike – načelna ili kritika koja je konkretna, i koja vremenski i prostorni horizont postavlja prilično blizu.

Lične razloge za učesće u protestu tretirali smo kao nešto najbliže formulaciji ciljeva protesta iz perspektive njegovih učesnika (Tabela 2). Za razliku od prethodnog pitanja kod kog je bilo reči o prepoznavanju legitimnih problema, pitanje o razlozima za priključivanje protestu pre ukazuje na probleme koji neposredno tište učesnike i koji bi, ukoliko bi bili pretočeni u zvaničan zahtev, imali potencijal da ih dublje i trajnije vežu za protest.

Tabela 2. Najvažniji razlozi priključivanja protestu – u %

Zbog toga što je vlast korumpirana	20,0
Zbog neslobode medija	19,0
Zbog toga što izbori nisu bili poštteni, bilo je krađe i neregularnosti	17,5
Zbog toga što se ne rešavaju važni problemi poput nezaposlenosti, siromaštva, odlaska mladih	11,7
Zbog solidarnosti, da pružim podršku	9,2
Zbog toga što sadašnja politika nije u interesu Srbije i srpskog naroda, već sledi interese stranih sila	7,8
Zbog toga što se naši resursi prodaju stranim investitorima	5,1
Zbog radoznalosti, da vidim sta se dešava	1,7
Sviđa mi se atmosfera	1,0
Nešto drugo, šta?	7,1

Vidimo da u ovom slučaju odgovori više gravitiraju političkim no ekonomskim temama, i to onima koje su tešnje povezane s konkretnim političkim akterima (korumpirana vlast – 20%), te konkretnim lošim praksama, i neposrednim povodom protesta (nepošteni izbori – 17,5%). Navedenom bismo mogli pridodati i „neslobodu medija” (19%), iz razloga koji su ranije izloženi. Pitanja standarda, nezaposlenosti i odsustva perspektive za mlade otišla su u drugi plan (11,7% anketiranih ih je svrstalo u lične razloge). Kritika političke i ekonomske zavisnosti Srbije koja je privukla pažnju, respektivno 7,8% i 5.1% anketiranih, u vrednosnom smislu pokazuje kompatibilnost s idejnim repertoarom tradicionalne levice.¹¹

Među odgovorima da je razlog priključivanja protestu „nešto drugo” našli su se – „ne želim da napustim zemlju”, „osećaj da se moj glas ne čuje”, „smanjenje razlike među ljudima”, „patriotizam”, „odbrana dostojanstva”, „zbog svoje dece”.

Mišljenje ispitanika o tome šta im je zajedničko, tj. šta ih ujedinjuje sa ostalim učesnicima protesta, govori nam o predstavi koju oni grade o jednom „mi”, i više od toga – ono nam otkriva princip ekvivalencije koji je u temelju te konstrukcije (Tabela 3). Viđenja najmanjeg zajedničkog imenioca mogu biti obeležena slikama koje su u javnosti stvorene o protestu ili više ličnim iskustvima, kao što mogu naginjati racionalnim ili afektivnim objašnjenjima. Razgraničenje „mi” – „oni” obično se istraživalo da bi se ocrtao neki neprijatelj koji je „izvan”, koji nije „mi”. Kod protesta i pokreta koji moraju da „prave” sopstveni identitet, dakle ne oslanjaju se na postojeće simboličke resurse i predkonstruisane identitete, imaju heterogeni sastav učesnika, i pritom su u početnoj fazi procesa – slučaj

11 Na skali levo–desne orijentacije (koja se kreće u rasponu od 0 do 10, gde 0 označava krajnju levicu, a 10 krajnju desnicu), prosečna vrednost za ispitanike koji ističu kritiku političke i ekonomske zavisnosti je 4.24. Unutar ove grupe, sa stavom „Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu” u potpunosti se ne slaže 25,6% ispitanika, ne slaže se 33,3%, niti se slaže, ni ne slaže 28,2%, slaže se 12,8%; sa stavom „Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se smanjile nejednakosti i zaštitili siromašni i slabi” u potpunosti se ne slaže 5,0% anketiranih, ne slaže se 2,5%, niti se slaže, ni ne slaže 15,0%, slaže se 30,0%, i u potpunosti se slaže 47,5%.

Protesta protiv diktature – granice koje se povlače među učesnicima jednako su predmet borbe i pregovaranja kao i granice koje se iscrtavaju prema spolja. Među anketiranim, njih 30,6% je odgovorilo da unutar protesta deluju grupe i osobe koje im posebno smetaju (Tabela 4), s čijim se stavovima ne slažu i zbog kojih bi bili spremni da napuste protest, a za preostalih 69,4% takve grupe ili osobe ne postoje.

Tabela 3. Šta vide kao zajedničko, šta ih ujedinjuje? – u %

Borba protiv diktature	23,3
Bes, frustriranost, nezadovoljstvo	22,1
Nezadovoljstvo trenutnim stanjem	11,0
Želja za promenama	10,5
Loša materijalna situacija, nezaposlenost	4,1
Borba za demokratiju	3,5
Pobuna, kritika	3,5
Iste ideje	2,9
Inteligencija, osvešćenost	2,9
Nezadovoljstvo sistemom	1,7
Iste vrednosti	1,7
Solidarnost	1,7
Mladost	1,7
Nezadovoljstvo radom medija	1,2
Nezadovoljstvo izborima	1,2
Borba protiv nepravde	1,2
Ostalo	5,8

Borba protiv diktature se i u ovom slučaju odnosi, ne na principijelno protivljenje diktaturi, već na konkretne političke aktore koji oličavaju dati oblik vladavine – „Vučić”, „vlast”, „vlada”. Moglo bi se, stoga, reći da za ispitanike koji su izjavili da im je zajednička borba protiv diktature (23,3%), poveznicu zapravo predstavlja zajednički neprijatelj, te da se oni konstituišu kao „mi” pre svega kroz antagoniziranje. Na „negativnoj strani” su takođe afekti – bes, frustriranost, nezadovoljstvo (22,1%), nešto određeniji nezadovoljstvo trenutnim stanjem (11%), nezadovoljstvo ekonomskom situacijom (4,1%), nezadovoljstvo sistemom (1,7%), nezadovoljstvo izborima (1,2%) i nezadovoljstvo radom medija (1,2%). Mogućnost pozitivnog utemeljenja identiteta nagoveštavaju odgovori – želja za promenama, borba za demokratiju, pobuna/kritika, iste ideje, inteligencija/osvešćenost, iste vrednosti, solidarnost, mladost, i borba protiv nepravde, koji zajedno imaju udeo od 29,6%. Zapažanja gotovo trećine ispitanika o sličnostima među učesnicima protesta sugerišu da postoji jedan neomeđen prostor za artikulaciju identiteta kroz samo kolektivno dejstvovanje, tokom protestnih dešavanja, kao i da bi se artikulacija mogla odvijati u skladu s principom inkluzivnosti.

Tabela 4. Nepoželjne grupe/osobe – u %

Političari	21,2
Desničari	13,5
Anarhisti	7,7
Dveri	5,8
Oni koji su došli radi zabave	5,8
Ne mogu da izdvoje nekog posebno	5,8
Drugi krug	3,8
Teša Tešanović	3,8
Komunisti	3,8
Marks21	3,8
Ekstemisti	3,8
Navijači, huligani	3,8
Nacionalisti	1,9
LGBT aktivisti	1,9
Nevladine organizacije	1,9
Sindikati	1,9
Obraz	1,9
Ostalo	7,7

Od 30,6% ispitanika koji su izjavili da postoje grupe i pojedinci čije im prisustvo na protestu smeta, nešto više od jedne petine ne želi da protest ima ikakve veze s političarima.¹² Navedeni podatak možemo tumačiti kao implicitnu kritiku postojeće političke ponude (siromašna, nedovoljno raznovrsna, ne menja se ili počiva na reciklaži – možemo samo nagađati), kao izraz krize legitimacije ili, pak, simptom dublje zapitanosti nad značenjem demokratije i vezom ovog oblika vladavine s predstavljanjem.¹³ Osim što navođenje Dveri (5,8%) i Drugog kruga (3,8%), takođe, ukazuje na nepoželjnost političara kao sadelilaca protesta, moguće je shvatiti ga i kao znak težnje da protest nadraste svoj neposredan povod – izbore. Druga uočljiva razdelnica smeštena je unutar samog protesta i ona na jednu stranu postavlja desnicu, a na drugu levicu, tj. grupe koje svoje ideološke repertoare jasno smeštaju u jedan od dva zabrana ili javno iskazuju simpatije u odnosu na jedan, odnosno drugi. Desničare, vaninstitucionalnu desnicu (Teša Tešanović i Obraz), institucionalnu desnicu (Dveri), nacionaliste, navijače i huligane – u svojim redovima ne želi ukupno 30,7 % anketiranih, dok

12 Među onima koji izjavljuju da postoje grupe/pojedinci koji im smetaju najbrojniji su ispitanici rođeni između 1990. i 1999. (67,3%) i oni koji se nalaze u statusu studenta/učenika (52,8%), a prate ih neformalno zaposleni kod poslodavca (11,3%) i formalno zaposleni na određeno (9,4%); s druge strane, kod onih za koje ne postoje takve grupe ili pojedinci najviše je ispitanika koji su rođeni devedesetih (49,6%), a kad je u pitanju status prema aktivnosti, opet prednjače studenti (31,4%), slede druga neaktivna lica (15,3%), penzioneri (14,4%), formalno zaposleni kod poslodavca na neodređeno (12,7%), uz manje-više ujednačenu zastupljenost preostalih kategorija.

13 Autori koji su proučavali Manifest španskih *Indignadosa*, taj „postpolitički poziv na mobilizaciju” u kojem su meta kritike svi političari, premda primećuju da može poslužiti i kao neoliberalna, socijalistička, fašistička ili anarhistička platforma, skloni su da ga tumače kao pokušaj da se napravi lanac ekvivalencije koji bi bio najširi moguć (Decreuse et al, 2014: 138).

15,3% njih izjavljuje da im smetaju anarhisti, komunisti i Marks21. Pojedine demarkacije otkrivaju „mladost” protesta i lokalni karakter izvesnih suparništava – Teša Tešanović, Marks21, anarhisti i komunisti – budući da se misli na konkretne aktere čije je delovanje poznato u ograničenim krugovima, uglavnom vezanim za prestonicu i mlađu populaciju. Ova podela ipak otkriva glavne linije po kojima se vodi borba za monopol nad legitimnom definicijom neprijatelja, ali i definicijom protesta te njegovim predstavljanjem.

O protestnom ponašanju smo zaključivali na osnovu odgovora na pitanje „Koliko puta ste do sada prisustvovali protestima?”. Često prisustvo jeste potvrda posvećenosti i jedan od važnih činilaca u uobličavanju kolektivnog identiteta odozdo i procesu pregovaranja, dok nestalnost i slabo investiranje u protest umanjuju šanse za podršku određenoj koncepciji protesta, prevazilaženje postojećih neslaganja oko identiteta i njegovu konsolidaciju. Da bismo procenili učestalost dolaženja i posvećenost, u obzir smo uzeli datum kada se ispitanik pridružio protestu i datum anketiranja. Iz razmatranja smo izuzeli učesnike kojima to bio prvi dan na protestu, one kod kojih je od datuma pridruživanja do datuma anketiranja proteklo manje od deset dana i sve koji su se protestu priključili nakon petog dana od njegovog otpočinjanja. Među preostalim učesnicima iz uzorka (64,6%), onih koji su na protestu bili svakog dana bilo je (19,5%), skoro svakog dana (48,7%) i svakog drugog dana (20,3%). Ovoliko prisustvo svedoči o velikoj posvećenosti većine učesnika i njihovoj želji da podrže protest, te potencijalno njihovoj spremnosti da daju veći doprinos daljem razvijanju protesta i njegovog identiteta.

Zaključak

Analizom procesa identifikacije među učesnicima *Protesta protiv diktature* trebalo je ustanoviti da li su njihove neposredne interakcije obezbedile „razmenu iskustava, misli, slika i značenja”, koja bi bila ovenčana stvaranjem „stabilnog osećaja zajedničke svrhe” (Spasić i Pavićević, 1997: 93). Odgovor na to pitanje je jednostavan – nisu, ali treba imati na umu da se od protesta kakav je bio *Protiv diktature* nije ni moglo očekivati da proizvede zaokružen i prepoznatljiv identitet. To „kakav je protest bio” odnosi se na format protesta – širok, masovan, neukotvljen, uglavnom u pokretu, šetnji i kruženju gradom; njegovo trajanje – kratkog veka, mogao bi se shvatiti kao „epizoda” budući da se većina postprotestnih aktivnosti odvijala, ili i dalje odvija, po centrifugalnoj logici; strukturu i organizaciju – bez lidera, mrežna struktura, princip horizontalnosti u međusobnoj komunikaciji i odnosima. U odgovorima ispitanika ipak se naziru konture identiteta koji je mogao da obezbedi naklonost i prihvatanje – briga za materijalno (izražena kod mlađih ispitanika), a onda i za demokratiju izdvojile su se kao legitimne okosnice identiteta; borba protiv trenutne vlasti obezbeđivala je veću posvećenost; gledano u odnosu prema spolja, antagonizujući identitet, s centralnom figurom neprijatelja, političkog „drugog”, prevagnuo je nad autoreferentnim i konstruktivnim identitetom; gledano prema unutra, tolerantni identiteti nadmašili su diskriminativne.

Jedna stvar naročito upada u oči i ovom prilikom je izdvajamo, budući da smatramo da zaslužuje dalje promišljanje i ispitivanje. Reč je o raskoraku između, s jedne strane, organizacije i strukture protesta, i s druge strane, diskursa koji su se promolili kroz odgovore anketiranih u našem istraživanju. Odbacivanje liderstva i hijerarhije predstavljalo je novinu u odnosu na dosadašnje protestne prakse u Srbiji, bar kada je reč o mobilizaciji ovih razmera, a *Protiv diktature* je stavilo na mapu savremenih društvenih pokreta koji su od 2008, širom sveta demonstrirali isto opredeljenje. Utoliko je zanimljivije koliko su problemi i kritika definisani iz jedne prilično sužene, i staromodne perspektive – iako su obe, socijalna i politička kritika (Blokker, 2014) prisutne u odgovorima kojima se iskazuje zabrinutost zbog opšteg osiromašenja i stanja demokratije (eksploatacije, i depolitizacije i erozije kolektivne autonomije kod Blokera), pojmovi poput „mere štednje”, „kapitalizam”, „neoliberalizam”, „prava” ili „apsolutna” demokratija se uopšte ne pojavljuju, što je u nesaglasju s konstitucijom samog protesta i, na kraju krajeva, globalnim trendom. Analiza šireg konteksta, društvenog ali i diskurzivnog, mogla bi da pruži objašnjenje za navedeni raskorak, pa to ostaje kao nalog za buduća istraživanja. Pitanje da li je zapravo reč o raskoraku, ili „polovičnosti, slabosti i kukavnosti” prvih pokušaja koje je Marks i slavio i proklinjao pišući o proleterskim revolucijama 19. veka, trebalo bi da stoji na početku jednog takvog istraživanja.

Literatura:

- Abdelala, Rawi, Yoshiko M. Herrera, Alastair Iain Johnston and Rose McDermott. 2006. Identity as a Variable. *Perspectives on Politics*, god. 4, br. 4, str. 695–711.
- Blokker, Paul. 2014. The European crisis and political critique of capitalism. *European Journal of Social Theory*, god. 17, br. 3, str. 258–274.
- Castells, Manuel. 2015. *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Interent Age*. Cambridge · Malden: Polity Press.
- Cox, Laurence and Nilsen, Alf Gunvald. 2014. *We Make Our Own History. Marxism and Social Movements in the Twilight of Neoliberalism*. London: Pluto Press.
- Decreus, Thomas, Matthias Lievens and Antoon Braeckman. 2014. Building Collective Identities: How New Social Movements Try to Overcome Post-politics. *Parallax*, god. 20, br. 2: 136–148.
- Della Porta, Donatella. 2015. *Social Movements in Times of Austerity. Bringing Capitalism Back in Protest Analysis*. Cambridge: Polity.
- Della Porta, Donatella. 2017. Late Neoliberalism and Its Discontents: An Intriduction. u: Della Porta, Donatella, Massimiliano Andretta, Tiago Fernandes, Francis O'Connor, Eduardo Romanos and Markos Vogiatzoglou (ur.). *Late Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis. Comparing Social Movements in the European Periphery*. London: Palgrave Macmillan. str. 1–38.
- Della Porta, Donatella, Massimiliano Andretta, Tiago Fernandes, Francis O'Connor, Eduardo Romanos and Markos Vogiatzoglou (ur.). 2017. *Late*

- Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis. Comparing Social Movements in the European Periphery.* London: Palgrave Macmillan.
- Della Porta and Diani, Mario. 2006. *Social Movements. An Introduction.* Oxford: Blackwell Publishing.
- Fominaya, Cristina Flesher. 2015. Autonomous Social Movements and the Paradox of Anti-identitarian Collective Identity. u: McGarry, Aidan and Jasper, James M. (ur.). *Identity Dilemma. Social Movements and Collective Identity.* Philadelphia · Rome · Tokyo: Temple University Press. str. 65–84.
- Gillan, Kevin. 2017. 2010+: The Rejuvenation of new social movement theory? *Organization*, god 24, br. 2, str. 271–274.
- McGarry, Aidan and Jasper, James M. (eds.). 2015. *Identity Dilemma. Social Movements and Collective Identity.* Philadelphia · Rome · Tokyo: Temple University Press.
- Melucci, Alberto. 1995. The Process of Collective Identity. u: Johnston, Hank and Bert Klandermans (ur.). *Social Movements and Culture.* Minneapolis: University of Minnesota Press. str. 41–63.
- Saunders, Clare. 2015. The Challenges of Using Survey Instruments to Measure Identities of Environmental Protesters. u: McGarry, Aidan and Jasper, James M. (ur.). *Identity Dilemma. Social Movements and Collective Identity.* Philadelphia · Rome · Tokyo: Temple University Press. str. 85–107.
- Schaumberg, Heike. 2013. 'Disorganization' as Social Movement Tactic: Reappropriating Politic during the Crisis of Neoliberal Capitalism. u: Barker, Colin, Laurence Cox, John Krinsky, Alf Gunvald Nilsen (ur.). *Marxism and Social Movements.* Leiden · Boston: Brill. str. 377–400.
- Spasić, Ivana i Pavićević, Đorđe. 1997. Simbolizacija i kolektivni identitet u građanskom protestu. *Sociologija* god. 39, br. 1, str. 73–93.
- Taylor, Dylan. 2017. *Social Movements and Democracy in the 21st Century.* Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Tilly, Charles and Tarrow, Sidney. 2015. *Contentious Politics.* Oxford: Oxford University Press.